

ՄԱՅՆԵՆԱԾՈՒԹՅԱՆ

ՔՈՆԻ ՄԸ ՀԱՄԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Անցեալ տարւոյ ընթացքին մէջ առիթ ունեցանք մեր ընթերցողաց ներկայացնել՝ բայի պլանայի մասնախօսութիւններէն, որ լոյս տեսած են «Հանդիման» մէջ, նաեւ շատ մը՝ գիտաբարար հարապահման գործիքներ, «Կար հրատարակութիւնը» վերնագրին ներքեւ. (տես «Հանդիման» Ա. 1892, Թ. 5, էջ 142—147 եւ Թ. 7, էջ 205—208.) Այս մասնախօսութիւնի վեր լոյս տեսած են շատ մը գործեր, որոնց վրայ այժմ համառօտի պիտի խօսինք կորագրելով. Այս անգամ առեւթ Տայրեան գրութիւնը, վրան զի հայկական իրաց վրայ ճառագ երազական նոր գրութիւնը մեծաւ մասամբ հետզհետէ ամբողջական կամ թաղանթով թարգմանութեամբ գրած ենք եւ իր զինքը թերթին մէջ. Բանի մը հասն ալ յետոյ պիտի յիշուին. օրինակի համար մը, Յեր-Միքէլեանի գերմաներէն գրութեան վրայ. (Dr. Arsak Ter-Mikelian, Die armenische Kirche in ihren Beziehungen zur bizantinischen. Leipzig 1892.) այն ատեն պիտի խօսինք, երբ լոյս տեսնէ Տայրեանի թարգմանութեամբ, որ՝ ըստ մեր տեղեկութեան ընդ մամուլի է այժմ.

Յ. Յարութիւնեանց իսապալ — Հայոց գիրը։ Տիպ. տպ. Վ. Երաւաճ 1892։ Թ. Երեւ 400, 8 վիմագրեալ տախտակը։ Գինն է՝ 1 ռու. 50 կ.։

Ուրախ ենք որ մեր մասնախօսական ակնարկը կրնայք սկիսել գրութեամբ մ'որուն ճակատը կը կրէ զորոշումս. «պատկան» եւ Սահակ—Մեքսարպեան մրցատակարարութեան ամբողջ մրցանակով 1888 թուին, ու որուն հրատարակման կը պատկենք այն տարեին ի վեր. Գրքին հրատարակման աշխատանքն պատճառը կը զննէ հեղինակն այն՝ որ կը բազմաթիւ գործեր ճակատցնել էլ միանքին ձեռագիր աղբիւրներէ հետազոտելով, որ սակայն անկարելի եղած է. Ինչպէս գրքին վերնագրին իսկ կը վկայէ՝ հեղինակին գիտատրուութիւնն եղած է Հայ տառերուն գիտել ինչպիսին՝ որ շատ միջին պարագաներով ծածկուած է, պարզել ընթերցողին առջև՝ ուսումնասիրելով այս նկատմամբ եղած ամէն հրատարակութիւն եւ շոյաբնիւրով ամէն ինչով, որ վերաբերութիւն ունի առ այս. Կրնանք բռնել որ յաջողած է հեղինակին գործքն այս նկատմամբ մը. քիչ բացառութեամբ՝ իւր գրութեան մէջ ամբիպիտուած կը գտնենք այն ամէն բան, որ այս նկատմամբ ցայսօր բաւած է.

Հայոց նշանագրաց վերնագրին ներքեւ. քիչ մ'առեւթ ընդարեակ ծաւալ տրուած է գործքին, որով երկու մասի բաժնուած է ամբողջն. Իրրեւ ներքառութիւն բուն քննութեան գրուած է սկիզբն Ա. Գրան մը (էջ 17—146), ուր ի ձույն սկսած է հեղինակն քննել ընդհանրապէս մարդկային լեզուի եւ գրի ծագումն ու զարգացումն աստիճանէ յառաջանալուն, նշանայի խոսակցութիւն եւ բուն հնչական լեզու եւ վերջնայն ծագման վրայ եղած այլեւայլ տեսութիւնքն, ինչպէս նաեւ գիրն ու անոր առած

պնակն ձեւերն ըստ զարգացման՝ զարգացողութեան միջեւ տարադիր. Այս մասին մէջ գրուած են նոյնպէս այլեւայլ տախտակներ, որ կը ներկայացնեն վայրենի Հնդկաց մէկ զարգացողութիւն աղանաւորութիւնն, եղիպական պատկերադիր մը, առաւարի կողմնէն, Երեւանի մը եւնի. Այս մասին մէջ չէ մտցուած նաեւ Տայրեանի Գրքն Գ. Իր Զառնէ «Հայոց լեզուի» վրայ, ուր ի մէջ բերուած են այն կարծիքն որ յայտնուած են Հայ լեզուին ուրիշ լեզուաց հետ ունեցած յարաբերութեան նկատմամբ. իսկ Գրքն Զ՝ որ ընդհանրապէս «Տնչեւագրի» նշանագրաց վրայ կը խօսի, մեծաւ մասամբ ծախրուած է նաեւ հայոց կամ Յուպեան բեւեալագրութեանց պատմութեան, ուր գրուած է նաեւ տապալութեան երեքտալեան կտոր մը՝ բաւական յաւուր վիճարկութեամբ. Բուն «Նշանագրաց» վրայ խօսելով՝ հրատարակած է հեղինակն շատ յարգի յիշատակարար մը Մարգարիտ Լապալան շեմաւանի Թ. 141 բաղդիր ձեռագրին, որ Տայրեան ձեռագրաց մէջ գործածուած նշանագրի կամ համառօտագրի ձեւերու ցանկ մըն է թուով 305, որոնց կից գրուած է նաեւ անոնց մեկնութիւնը.

Այս ամէն՝ ինչպէս արդէն կը տեսնուի, ներառութիւն է միայն բուն ինչպիսին, որ է ի մասնաւորի Հայոց գրի քննութիւնը. Գրքին կորագրութեան ձեւն է երկրորդ՝ որ կը գրուէ գրքին 149—329 էջերը. Այս մասին բովանդակութիւնը կրնանք այսպէս համառօտել. Ընդհանուր ներածութեանէ մ'ետքն, որուն մէջ կ'ըստի թէ Հայոց քրիստոնէութիւնն ընդունելով իրենց գրութեան մէջ մեծ փոփոխութիւն մասն, վրան զի նոր կ'օրհնէ հետ մասն նաեւ նոր գրքի՝ յառաջանն ու Խոսարար կանն, որ վրանէն հին կապադոքիէ Հայոց տառերը, (— այս կարծիքն յետոյ պիտի գործեալ յիշենք, —) կը գննէ հեղինակն Հայոց գրի գիտել պատմութիւնը Ս. Մեքսարպեայ ձեռք այնպէս՝ ինչպէս կը պատմեն Կորին, Խորենացի եւ Փարգեցի, իւրաքանչիւրին զատ զատ գլխով՝ առանց առ ժամն ասոնց պատմաններն իւրաքան հետ համեմատելու. Այս վերջինք թողուած է Ժ. Գրքին, ուր կը ցուցնէ հեղինակն որ այս երեքն ինչպէս հնագոյն նշնայաւ ճշգրտագոյն աղբիւրն է Կորին պատմանն, սակայն կը ցուցնէ նաեւ այն որ Փարգեցոյ շատ տեղերն՝ ուր կը տարբերի Կորինէն, առեւթ հիմնական են՝ արդիներ Ըլլայով քննադատ պատմիչի մը գրքին. Առանձին գրուէ մը նաեւ Կորին եւ «Գրանիւլեան» կոչուած գրին, այսինքն՝ այն գրութեան, զոր ըստ աղբիւրն պատմացը՝ գտաւ Ս. Մեքսարպեայ Կորինի կոչնկոյսով մը. քով, եւ զոր փորձելով՝ անպարմարտաւ Հայ լեզուին. Այս տեղ յիշելով հեղինակն մեր պատմաց բոլոր անկարելութիւնքն «վաղիւց» գտնուած եւ յետոյ մոլորած նշանագրաց վրայ, կը հետեւեցնէ որ նոյն այն հին նշանագրերն էին Գրանիւլեայ քով գտնուածները, որոնք մոլորեցան, կ'ըսէ, Հայոց քրիստոնէութիւնն ընդունելով. Մեր մասնախօսաց քանի մ'անոնք ակնարկութիւնք առիթով առուած են շատ մը քննչաց պնակն ենեւ գրութիւններն ընդու այս հնագոյն նշանագրաց վրայ, թէ արդեօք քանի եւ ի՞նչ տառ կը բովանդակէր այն մոլորած այբուբենը. Այս ինչպիսին

նորոգութեան և յաւորդ (ԺԳ) գլուխն: Ամենէն հնեալ տաղարքական նիւթն ունին ԺԵ եւ ԺԶ գլուխները: որոնք ամբողջ գրութեան բուն վերջնական արգիւնէն պիտի ցոյցնեն: քննելով այն կարեւորագոյն կէտք թէ ի՞նչ աղբիւրք Ժագածն են մեր հայ տառերը: Մի առ. մի. յիշած է այս մասին մէջ հնդկական բնութեան Ժագածն է հայազգի գիտնոց այս նկատմամբ յայտնած կարծիքն (գլ. ԺԵ), որոնց պիտաւորքն երկու խմբի կը բաժնուին, մի մասն ընդունելով որ Ս. Մնարոպ ուղղակի յառնական առաւոր համեմատ յորինեց հայերէնը (գլխաւորաբար՝ Հիւրշման եւ Գարգհաւէն) եւ երկրորդը՝ թէ սեռական Ժագածն սենին հայ տառերը, (գլխաւորաբար՝ Փր: Միկլըն) իւր այս նկատմանը ունեցած կարծիքը պիտի ապացուցանէ հնդկականը յաւորդ (ԺԶ) վերջին գլուխը, որ բացայայտ կը հաստատէ թէ «Հայերէն հին տառերը պատկանում են սեռական մեծ ընտանիքին, յորմէ Ժագածն է նաեւ յառնականը, ուստի ոչ թէ Ժագակի յառնականն է: Բայց որովհետեւ հայերէն տառերով նախամատար պետեալ եւ ոչ բառ մը գտնուած է ցայժմ որ կարեւորագոյն քննել այն հնագոյն հայ գրերին հետք, կը մնայ միակ միջոց մը, այն է՝ տառերի հետքի եւ առաւանց համեմատութիւնը: Դժբախտաբար ճիշդ այս կարեւորագոյն մասը կը փութի գրքին մէջ: Ժիշիլիզի տպագրական տրուեալ անկատարելութեան պատճառով, եւ այս շատ բնական է, վասն զի այն փոխիկներ, պատկերական են հնագոյն հետքն շատ քիչ տպագրանայ մէջ կրնան զգուշ նշուիլ իբրեւ տառ: Ասոր փոխարէն գրած է հնդկական վիճագրական տառական մը, որուն մէջ հայաւանտառները, իմաց գրական գրական են փոխիկներ, պատկերական, երբայական եւ պարզական տառերու հետքն առ ի համեմատութիւն: Այսպէս կը հասնի հնդկական սա եզրակացութեան. 1. «մեր այբուբենի տառերը Ժագածն են անմիջական սեռական տառերից եւ ոչ Յունաց այբուբենից» 2. «սեռական հետքն մէջ մէջ Հայոց տառերն առաւել նման են փոխիկներ տառերի հետքին» (էջ 309) եւ դարձեալ՝ թէ «Այդ փոխիկներն եւ մասամբ փոփոխուած այբուբենը դարձաւ (Հայոց) աղբիւրքն այբուբենը մինչեւ քրիստոնէութեան մասը դարձելը . . . ապա քրիստոնէութեան ապրուման համար միաստան համարուելով՝ դարձաւ երկու դարձածութիւնից եւ մի դարձած ընթացքով մուսուլմանութեան տրուեցաւ, մինչեւ որ Դ. դարու վերջին հայ սերունդը գաղաղկոյն պարբերի կարեւորութիւնը եւ անհրաժեշտութիւնը սկսեց որոնել եւ գտնելով աղբիւրքն անպակասութիւն (հնագոյն գրքի), իւր մեծ ներկայացուցիչներն միջնորդութեամբ եւ օտար գիտնականաց օժանդակութեամբ վերականգնեց եւ կատարագործեց . . . Ս. Մնարոպ հին այբուբենի վերայ աւելցուցից 14 տառ, փոխեց հին այբուբենի շարահիւսութիւնը եւ մօտեցրեց Յունաց այբուբենին ըստ որոշումի յետեւի . . . Այդ 14 տառերից չորսը նախաւոր են եւ տառը բացառային, — Ահա հնդկականի գրութեան համեմատ ըզմիջականութիւնն եւ անոր համած եղբայրացութիւնը: Եւ այն ժամանակէն մէջ ցնդեցին, եւ այն՝ յաւորդութեամբ, որ կարելի էր

Հայոց սեմականներէն անտար փոխ առնուլ՝ իշխան լով այն աղբիւրքը որոնեց եւ սեռա յարաբերութեան մէջ, կը փակուի երկրորդ մասն ալ, եւ կը մնան միայն քանի մը Յունականութիւն:

Գիրքը ծայրէ ծայր մտադիր կարգադրով տապաւնորութիւնը կը գրանցէ որ հնդկական արդեամբը շանացած է իւր նիւթը հիմնովին առաւանտարիւր, քննելու պարզելով միայն ինչները: Ամենինդորդ նկատմամբ եղած Ժագածն բարդ գրութիւնը՝ քիչ բացատրութեամբ՝ գործածած է ու կը շարունակուի արգիւնէն, եւ այսպէս՝ գրութեան մէջ անմիջական եւ շատ բաւաւ լաւ պարզաբանած է հնդկական: Բնականաբար այսպիսի մեծ գործքի մէջ եւ այսօր չափ մի ինչ ինչորդ մը լուծման նկատմամբ կարելի չէ որ հնդկական տառն կարծիքն ալ ընդունենի եւ իրեն առնէ քննել, քանի որ շատ տեսակետներ կրնան ըլլալ ինչորդի մէջ: Միջոց սրիտակի համար՝ շատ բան դեռ երկրայական կ'երեւայ, հնդկական կին բեռած շատ մը ցուցմունք՝ սպոր, եւ սեռական հետքն անմիջական կ'ընէ: Ահա իշխան լով մի առ. մի գտնել այն տառն կ'ետեւ՝ յիշեց անպակաս կի քանի մը հասն, որ մեզի ինչորդական կ'երեւան «Կան անմիջական միջ կարծիք թէ Ս. Մնարոպայ այն կ'ընտելութիւնը, որ հրաւիրական է «Սա փերաց մէջ, ընտելութեան ընտել է: Հնդկական խառնել կրնան այս երկու խմբագրութեանց զորք կ'ընէ (էջ 165) թէ «առաւելութիւնը բնականաբար ընդարձակին ենք տալիս, համեմատութեանը եղծած: համարելով՝ Ս. Սյո շատ ճիշդ է: Բայց երբ կը յառնուլ՝ «Թեւեւ համեմատ ըլլան եւ սեռական ընտել եւ քան ընդարձակները, շատ անմիջական տարած է իրողութիւնը: Ով որ է դարձած բնիկ մերոպետեան եւ յետմերոպետեան ընտել պահապան նշանիւր կը նշանայ, չէ կ'ետար ժամեւ որ կ'երեւան ընդարձակն արհեստ, այսինքն՝ այն որ տալու է ի վերեւ. 1833ին, արդեամբը է դարձած առաւել կ'իտեւ ընտել գործքը կը իրէ: Իսկ համեմատն այդման հանգանակութեան մէջ մշակուել եղծած է որ մեծաբանութեան ընտել անմիջական եւ շատ ալ հակառակ ոճեր ալ գործուածներ ընդունան է մէջ ծայրէն միայն ծայրը:

Յայտնի է որ ճիշդ գրի գիտի պատմութեան մէջ Փարպեցեայ գրութիւնը մեծ հաստատ մ'ունի իտերպեցեայ գրքին հետ բառա նշան (Փարպ. Պատմ. աղ. Անեւտ. 1873, էջ 39—41 եւ իտերպ. Գ. գլ. ԺԳ.) Հնդկական (էջ 218—236) կը լաւ նայ ցուցմունքն որ Պարպեցեայ գրութիւնը այս մասեւրուն մէջ տալիս է շարահիւս պատմութիւնը համարած է, (— որ ճիշդ գիտութիւնը իրեն մըն է. —) Իսկ այս մեծ կարող կը մեկն տալով (էջ 231.) «Այն երկուր հաստատուել, որ գիտեցուած է Փարպեցեայ պատմութեան մէջ բառա առ բառ եւ բաղկացած է ամբողջ յիշուածն մէկ տալից, Փարպեցեայ վե գտալ խառն է իտերպեցեայ եւ Փարպեցեայ ձեռագիրն արտագրողները, թէ արգեւելց կարելի է այսպիսի ընդմիջակութիւն մը, շատ յայտնի է. սակայն այստեղ այսպիսի ընդմիջակութիւն մ'ընդունեցու իրեն պատճառն այն է որ իտերպեցեայ պատմութիւնը տալիս կ'ունան գրութեան կ'ընթաց գրութիւն ըստ սովորական աւանդութեան: Ճիշդ այս

պատճառաւ կարծեմ այս խնդիրն կարելոյ չէ նստիլ հետազոտել ուրիշ տեսակետով, այսինքն խաւրճեացոյ գրութիւնը Փարսեցիներն վերջ գնելով. — որով կը մեկնուի թէ ինչու Փարսեցի չէ յիշուի ամենեւին զարմանալի: —) Արդէն Նարայրի-Քննաւորն վերջին տեսակետս պարզած է, որ սուսուց-շապահ Գարիբիի գիտնով (տես Հանդէս Աճ, 1892, թ. 8 եւ 12) նոր նեցուկ մը կ'առնուի:

Մասնաւոր մտազրութիւն մ'ըբած է հեղինակին ապացոյցներ յառաջ բերել «Գանդիւն» զրոյն լինութեան մէջ, որպէս զի ցուցնէ որ Ս. Մեարոպէն յառաջ արգելաւոր կար Հայոց տեսակ մը գիր: Մեր մասնաւորաց ակնարկութիւնը այս նկարամանը շատ որոշ են, այնպէս որ կարելոյ չէ տարակուսել: Սակայն կենտրոն այն է թէ ի՞նչ էին այն «վաղնից» գտնուի՞ նշանագիրը, որչափ տառ ստեղծէ, ի՞նչ գործածուած էին եւ երբ մտացաւ: Այս մասերուն մէջ բերուած շատ մը ցուցմանը անոց են: Օրինակի համար ցուցնելու որ նոյն իսկ Գ. Գարուսն ունէին Հայք կապալաւորաց գիր մը՝ ի վկայութիւն կը բերուի (էջ 243 եւն) Ազաթանգի զոս: Արդիւն կը պատմէ թէ Ս. Հախիմեանայ եւ ընկերաց խօսքերը գրեցին նշանագիրը եւ թագաւորին առջեւ կարգադրին. (Ազաթ. աղ. Անեռ. էջ 140 «Քանզի գիպեցան անգ նշանագիրը» որ գրեցին զամենայն բանս, եւ ընթերցան առաջի թագաւորին».) — Ինչպէս նաեւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորդի խօսքերն ալ, կ'ըսէ, գրուեցան. — (Ազաթ. էջ 89—90 «Գնդգեա կայր կարեալ այնպէս՝ խօսեցաւ զայս ամենայն եւ գրեցին ստեղծակալ գիրքն նշանագրացն».) եւ «Եւ այլ եւս բազում Քանզի խօսեցաւ» մինչդեռ կայր կարեալ: Եւ գրեցին եւ մասնային զայն առաջի թագաւորին».) —) Բայց այս ցուցման օրին է: Նախ թէ Ս. Հախիմեանայ եւ թէ Ս. Գրիգորի այս մասերը յունական վկայաբանութեանց հետեւողութիւնը են, ինչպէս արդէն դիտուած է. ուստի շատ կարելի է որ գրեթե նկատմամբ այս ամէն ըսուածն ալ օտար ընտրաց արդիւնք ըլլայ: Բաց ասոր՝ ըստ Ազաթանգի գեղեցայ Ս. Հախիմեան եւ ընկերք շոյ չէին եւ ոչ տեղեակ հայերէնի, մասնաւոր թէ իրարու հետ կը խօսէին «ի բարբառ Հռոմայեցեցի» (տես Ազաթ. էջ 149) եւ թէ միայն այս լեզուաւ տեղեակներն իմացան ու պատմեցին թագաւորին. — «Բայց զայն անց օմանք ի սպասաւորացն արքունի» որ լսէին զայն ամենայն ի բարբառ Հռոմայեցեցի» այսինքն՝ ի հարկէ յունարէն լեզուաւ, որ արքունի լեզու էր այն ատեն նաեւ Արեւելոյ մէջ: Ուրեմն՝ եթէ քան մը կրնանք հետեւ-ցընել այս ամէնէ, ըսելու է որ արքունի գպիրը գրեցին յունարէն խօսաւորք հարկաւ յունարէն գրով եւ մասուցին յունագէտ արքային: Եւ այս արդէն մանօթ իրողութիւն է. նոյն իսկ կրնան պայծառ կը պատմէ թէ արքունեաց գպիրը, եկեղեցական պաշտօնեայք յունական են գրով — այսինքն՝ յունարէն լեզուաւ, եւ ոչ թէ հայերէն լեզուաւ յունարէն տառով գրուած, —) կը գրէին ամէն բան: — Ազաթանգի հեղուի այս վկայութիւնն զոնէ նախաւորագրեան հայերէն տառերու համար նշանակութիւն չունի: Սակայն զարմանալի եղանակաւ Ազաթանգեզորի

վկայութիւնը իբրեւ ստաց ապացոյց հաստատուել համար հեղինակն ի մէջ կը բերէ (էջ 251) Ատր. Գանոյ մէկ խօսքը (Պատմ. աղ. Անեռ. 1873, էջ 50). «Եւ զի լեւել էր հայերէն գիր ի հնոյն» վկայեցաւ ի ժամանակ Լեւոնի արքայի. զի գտաւ քրեանայրէն իր-էրբարեւել զանգաւն կապալաւոր տա գաւորացն հայկերէն» Բայց անկէ՞ որ այս վկայութիւնն կապ չունի Ազաթանգեզորի վկայութեան հետ, յայտնադէտ զիսլ է Արգաւանայ խօսքն: Յայտարարեւելեան ամէն տեղայն եւ ամէն մանր գաւառաց գրամը զանուգծ են շատ մեծ քաղմութեամբ, բայց եւ ոչ հաս մ'որշարունեան կամ հնագոյն ժամանակէն հայերէն տառով: Տիւրքանայ Մեծին եւ այլոց եւ րուել յառաջ նախաւորական արքայից գրամը յունարէն են եւն: Արգան ալ գժաւոր չէ գաւալակել որ Արգաւան կամ իւր տեղեկատու արքեր այն պատահեր է ինչ որ անգ յեւալ գրաւ մէջ պատահած է նաեւ Հ. Ղազի. Ա. Ինճինեաններ. — որ կը պատմէ թէ 1788ին Պալոյ Անդէնանգիական գեպանին հնագրամայ մէջ տեսած ըլլայ հարկաւոր գրամները՝ «ի մի կողմէ գրուեալ անելով արքայան, ի մէջ երկուց մեզ քուց. իսկ ի միւս կողմէ գեմը թագաւորի ըստ տարեւելեան օրինակի ստաւարտեալ, ունեւոյ շուրջ խնակի հայ-գիւմաստ որոշ ձեռագրու հ. տ. պ. կ. ք եւայլն զամենս սղալոյն, ի իւր զամեն ինտըրպրէր, բայց ոչ գաւանելով ի նոստ տառ. ինչ մայրնաւոր՝ շեղեւ ինչ մարթ անուն ինչ ընթեւեալ» (Հանգիստ. Գ. էջ 75.) Արդէն գրամը նկարագրութիւն իսկ կը ցուցնէ որ ստաւարտեան գրամը են անոնք, որոնց գրութիւնը անվարժ աչքին հայերէն այլեւայլ գրեթե նմանութիւններ կրնան ընտրելու: Բայց ի հարկէ անոնք «ազղադիրք եւ տմար» «իւտարեանք», կամ այլ դիրքով ենթադրելով: Միայն զարմանք է որ այս մանրագէտն ալ առած դրած է հեղինակն իբրեւ ստացոյց հնագոյն հայ տառերու գոյութեան (էջ 252—3):

Այս խնդիրն թէ երբ մտացաւ այս գրեւը, կը պատահանէ հեղինակը (էջ 254 եւն) պարզապէս: «Այդ գիրը գործածական էր մինչեւ Ս. Լուսաւորդի ժամանակները օ. քրիստոնէութիւնը — եւ նորա եւանգելիս պաշտօնեաներն, — որ ամէն ջանք թափում էր կապալաւորութիւն արմատախիլ անելու համար, ընտեան էր որ հայերէն տառերի գործածութիւնն արդիւնքով՝ փոխարէնը Յունաց եւ Ասորաց գիրը մտցընէր, որոնց հետ եւ կապուած էին Ս. Գրքի եւ քրիստոնէական վարդապետութիւնը քորզող գրուածներէ ընթերցումն, եւն: Ըստ անճիշտ խօսք մըն է այս քրիստոնէութիւնը յմտացոյ յոյն եւ ասորի «կէր», եւ այս գրեւով գրուած Ս. Գրքի են ընթերցումն,

—) Արգաւ. տեղեկ է կարծեմ այսոր խնդր ընել այս կարծեց նկատմամբ, որ արդիւնք է հին մասնաւորաց «գիր», են ասորի տառն ու լեզուն: Եւ ինչպէս միտ էր պատ այս կեանք, եւ շատ անգամ կը կրէին օրինակ համար տա նախապատմութեան նմանները. (էջ 251—2) «Քրիստոնէութիւնը միւս զորեւել, նորա եւանգելիս պաշտօնեաները կապալաւորական զանազան սպորտութեանց հետ ի միմեկի ուղեղեալ» են նաեւ ինչք քրիստոնէականութիւնն եւ արդիւնք հին պարսեցի գրածութիւնն, իսկ գրած անոց դրած են յունական եւ ասորական պարսեցիները, են:

այլ յուրարէն եւ ասորի լիցում եւ այս լեզուներով գրուած գրող ընթերցումն գիտնող համար, — եւ միայն այսպէս կը մեկնուին Կորնան, Փարպեղայ եւն ողբ՝ թէ Եղիս լեզուաց անհմուտը անշահ կը մնային անոնց եկեղեցւոյ մէջ եղած ընթերցումներն։ Այս իմաստով, Ե նաեւ Բուզանդայ շատ նշանաւոր խօսքը (Գ. գլ. Ժգ.) Հայոց վրայ՝ թէ «Ոչ եթէ որպէս պարսն էր գիտութեամբ յուսով կամ հաստով (քրիստոնէութիւնն ընդունեցան), բայց միայն սակաւ ինչ որք զհասգահման գիտելին նելլին կամ ասորի Գրգր-Անան, որք էին հասու ինչ այնմ՝ փոքր ի շատն։ Իսկ որ արտաքույ լեզուն զգիտութիւնն առուեստին (այսինքն՝ յոյն եւ ասորի լեզուաց) էին այլ խառնաշաւին բազմութիւն մարդկան ժողովրդաց նախարարացն եւ կամ շինականութիւնն, եթէ զգայլք եւ զգրեթէ նստեալ վարդապետացն եւ ըստ նմանութեան ամպոցն իբրեւ Կորպեղեղեղ ինչ անձերուաց սաստիկութիւն զվարդապետութիւնն ի վերայ հասէին, ոչ զք ի նոցանէն եւ ոչ մի ոչ, եւ ոչ մի բան, եւ ոչ կն բանի, եւ ոչ զոյցն յշատակ ինչ, եւ ոչ նշմարան անձ՝ զոր լսէին եւ ոչ կարէին ինչ ունել ի մտի,» — Բաց ասորի՝ չէր կրնար քրիստոնէութիւնը բոլորովին մուգընել այս գրեթէ դար մը միջոցն մէջ։ Յայտնի է որ ինչ եւսանդեանք կը շանային եկեղեցւոյ պաշտօնայէջ ժողովրդեան հեծեմնական վիպասանութիւնը մուգընել տալ, եւ սակայն ոչ միայն Գ դարու կէսերը (— հմմտ. Բուզ. Գ. գլ. Ժգ. «Գեղեթեալ մաշէին յանուղղայ կրթութիւն ընդ շքուոր մասնն ի հնութիւն հեծեմնականութեան սովորութեանց, բարբարոս խուժաղուժ միտս ունելով, եւ զերեանց երգս առասպելաց զվիպասանութեանն արեղեղեղ ի փոյթի կրթութեանցն, եւ նմին հաւատեցաւք եւ ի նոյն հանապազօրգեալք» են, —) այլեւ Ե դարուն կէսերն եւ աւելի եւս ուշ՝ մուգուած չէին անոնք։ Գիտենք որ Աստուկ կրնար նորոգել հին հեծեմնական երգերն են, (— Եղիշէ, ապ. Անեւտ. 1859, էջ 48. «Երկարեր գնուաք ուրախութեան մաշելով զերկարութիւն գրչեկրացն յերգ արեցուցութեան եւ ի կազմաւ լիտութեան. քաղցրացուցաներ ոմանց զկարգս երաժշտական եւ զերգս հեծեմնականն» են)։ Եթէ ուրեմն շփուցուեցան այս հեծեմնական վիպասանութիւնը, եւս առաւել չէր կրնար մուգուիլ հայերէն այլերանէն՝ եթէ գործածական էր, այնու ժամանակդ որ մինչեւ նաեւ Մերսպոյ օրերը Հայոց ըստ մասերը գնեւ հեծեմնական խմբ կը կրէին, ինչպէս նմանի է. եւ մանաւանդ ալ որ քրիստոնէութիւնն ըստ ինքեան հակառակութիւն ունենալու պատճառ. մը շուրջի հայ աստուերուն՝ ինչպէս շուռեցաւ յուսական են առաւել Գէմէ։ Եթէ ուրեմն արգեւանքը գործածական էին այս աստուերը մինչեւ քրիստոնէութեան մուտ գաւնելն, պատմական յիշատակարանաց Գէմէ Ե լսել՝ թէ պէտք է որ մուգուէին, եւ այն եւ ոչ ամբողջ մէկ գարու մէջ։

Ուրիշ գծաւարութիւն մ'ալ։ Ինչպէս մեկնելու է որ կապալառ Հայք կրնային գործածել դարերով այս տառերն, ինչպէս շատ անգամ կը կրէին հեղինակն, եւ յանկարծ դար մ'եղան անկատար եւ անգործածական դանուեցան՝ երբ փոր-

ձեց Ս. Մերսոյ զանոնց գործածել, ինչպէս կը պատմեն Կորնան եւս այլք։ Հեղինակ մէկ կողմանէ մեկնել կը շանայ այս կնիւրը (էջ 262 են)՝ ըսելով թէ այս գիրը «մի դար եւս անյայտ մնալով՝ այժմ մասամբ եւս չէր համապատասխանում Հայոց լեզուին, որ շարունակ զարգացել եւ առաւել կատանաւորուել էր,» (— այս անհաստատու է. վասն զի եւ ոչ ամբողջ դարու մը մէջ կրնար լեզուն այնպէս փոխուիլ որ դար մը 220-ը գործածուած գիրն անգործածելի ըլլար լեզուի նորանոր հնչմանց պատճառաւ) — եւ միւս կողմանէ ընդունելով որ այն գիրը «գծուար եր գործարգել հինգերորդ դարու սկզբում, վասն զի պարունակելով իւր մէջ միայն սեփականին յատուկ հնչիւններ զաւարտ, Հայոց լեզուի առանձնայատկութիւնները չէր կարող չգրել արտայայտել,» Բայց ասով հեղինակն ինքնին իւր կարծիքը ըսած է, Եթէ այն հին գրերն սեմական էին եւ թուով 22, ինչպէս կ'ընդունին հեղինակն, այն ասեմ ինչպէս որ Ե դարուն անկատար դանուեցան հայերէն բազմաթիւ հնչիւններ ըստ նենայուն, անկատար եւ անգործածելի պղտը է որ ըլլային նաեւ ոչ միայն Գ, Գ այլ եւ նախորդ քաւնի մը դարերու համար. վասն զի հայկական լեզուի ձայնականայն բազմահնչիւն դրսեւորելը, զոր արգէն կատարեալ կը դանեցը Ե դարու մէջ, դարերով յառաջ պէտք է որ գոյութիւն ունենար՝ ըստ լեզուաց ընդհանուր օրինակ տալու զարգանալով։ Արգէն այս ասկէր կը ցուցնէ կարծեք որ առ այժմ՝ զուր աշխատութիւնք մըն է այն «հաղորդ գրերու» ինչ ըլլան որոշելու շանայ՝ առանց նորու. գոյն աղբիւրաց դանուելուն։ Գիտենք որ մեր պատմադիրը կ'անհարկեմ տառերու մը գոյութիւնը, բայց թէ ինչ էին անոնք, երբ ստուած անգրաւ են, ինչգիրներ են՝ որոնց վրայ առ այժմ միայն ենթադրուել կրնար կը ընել, ինչպէս կը խոստովանի նաեւ հեղինակը (էջ 277, տ. 1)։

Այսու նաեւ ինչգրական կը մնայ հեղինակին հանած վերջնական եղբայրութիւնը, որուն համաժամ Հայոց գիրը սեմական եղաւ՝ ունի։ Եթէ լուսմիտ գնեցը հեղինակն այս կարծիքն յայտնելով չի մերժեր նաեւ հակառակորդաց կարծիքը որ յունարեղը կը գնեն աղբիւր։ Վասն զի երկու կարծիքն ալ իւրաքանչիւր ասորի բան է։ Առաջին ինչգիրն այն է թէ այժմ մեր գրերն անգրաւ առաւ։ Մերսոյ կամ ինչ այլերանքի համաժամ օրինեց, Հիւզիման եւս այլք կը հաստատեն թէ յունական տառերն առաւ օրինակ. եւ այժմ կրնանք ըսել ինչորդ տակ չի կրնար ձեռնիլ, զոր հեղինակն իսկ կ'ընդունի զրելով որ «Ս. Մերսոյ կատարելագործեց եւ որչափ կարելի եր նմանցնել յունարեղին» Հայոց միջնորդը (էջ 304.) Արգեւանք ալ անհարկ էր ընդառնող նմանութիւն չգտնել հայերէն եւ յունական տառերուն մէջ. — յունականով միայն կը մեկնուին մեր տառերու այժմու գաւառաւորութիւնը, իրենց ունեւ մըն է) եւ շատ մը գրերու գոյութիւնն անգրաւ. օրինակի համար Ս հնչման համար ան գրել (— յուն. ՍՍ ան արտաբանութեան Ե են գարու) մըն է աստիկն կնւնաւ գործածութիւնը (— յունական Ս, որ Ե դարուն իւր նախնական Ս հնչումն արդէն

կորսուցուցած էր) եւեւ Այստեղ կը սփռ թափնուիլ հեղինակին կտորէքն, որուն համեմատ մեր առաւելուն շատ ուղղակի շտառուեցան յունարենէն (— թէ եւս կերպարանափոխուեցան ըստ յունարենի, —) այլ «Գանդիկեան» նշաններէն, որ իբր թէ գործով գործածուած նշանագիրքն էին եւ սեւ մահան ծագումն ունէին Բրիտանոս արդէն գարեբող յառաւ Բատ ինքեան գծաարութիւն չկայ այն կէտին մէջ որ սեմական գրերը մանէին նոսն. Ի Հայաստան ինչպէս Բրիտանոս իբր թէ գոր յառաւ արեւմտեանեան սեպագրութիւնը մուտք գաւառ նախաճայող սեպագրութեանց մէջ, կրնային քիչ կամ շատ ժամանակ ետքն արամեական տառերը (— գծաւոր է թէ փխնիկեանն ուղղակի աղբիցաւ թիւն ունենար Հայոց վրայ, ինչպէս աւելի մեծ է հեղինակն ընդունելու. —) մուտք գտնել գտնէ հարաւային մասերն: Բայց հոս է կնճիւղը. եղան է Բրիտանոս ժամանակ որ արամեական տառերով հայերէն գրուէր: Ահա կէտ մը, զոր պէտք ենք անպատճառ ժխտել՝ գտնէ Բրիտանոսութեան Ա— Ե գրուող միջնային համար ապահովութեանը, (— այս ժամանակամիջոցին հայերէն լեզուի հնչմանը չէին կրնար բացատրուիլ արամեական սակաւութիւն նշաններով. —) իսկ աւելի հնարային գրերու հայերէն լեզուն բարդովին անծանօթ է մեզ: Իսկ «Գանդիկեան» կոչումը՝ ըստ հեղինակին սեմական ծագումն ունեցող՝ նշանագիրքն ալ կնճիւղը չեն մեկներ, քանի որ ասոնց ինչ բլլաւն եւ երբ գործածուիլ կամ չգործածուիլն անյայտ է մեզ, ինչպէս համառօտիւ բացատրեցինք վերը: — Եւ այսպէս հեղինակին հանած եղանակով թիւնը, զոր վերը գրելը, կը մնայ լոկ ենթադրութիւն, զոր գեւ. պէտք է համազօշ կերպով ապացուցանել, եթէ հնար է: Գրքին վերջին մասը կը կազմեն այլեւայլ Թաւելումներ: Ասոնց առաջինը կը խօսի (էջ 333—359) Հայոց գրի գիւտի տարւոյն նկատմամբ եւ երկրորդը (էջ 360—367) գրերու գիւտի տեղւոյն վրայ: Թաւելում Գ. (էջ 368—374) կը խօսի հայագեւ Փր. Միլլերի կրկին յօդուածներուն վրայ, որ թարգմանուած էին «Հադի-ի» մէջ (1888, Թ. 3, էջ 245—248 եւ 1891, Թ. 3, էջ 68—70): Թաւելում Գ. (էջ 375—378) կը քննէ Հ. Բարսեղ Սարգսեան Վերջի մէկ յօդուածն «Բազմակէտի» մէջ, Թաւելում Ե (378—385) վրայ եւ Աղաւաղից գրերու ինքնային վրայ գիտաբանութիւնը կը բովանդակէ: Իսկ Թաւելում Զ. (էջ 386—392) կը քննէ թէ «Ինչ պատճեններ վարեց Ս. Մարապը», Վերջումն Թաւելում Է. (էջ 393—399) «Հայոց այբուբենի տեսակները» կը ներկայացնէ համառօտիւ: Այս մասին մէջ շատ յարգի տախտակ մը գրուած է, որ «ցոյցով գտնուած Հայոց ամենահին ձեւագիրքը» կը ներկայացնէ վիճաբանութեանը, այսինքն Մատիւնայի Լազարեան ձեւագրանի նշանաւոր աւետարանին յիշատակարար նին մէկ կտորը:

Գրութեան վրայ այսպիսի բաւական համաբերով, անցինք միւս նոր հրատարակութեանը:

(Էդուանսիւն.)

Հ. Թ. Յ.

ԲԱՆԱՍՑԵԳԵՍԱԿԱՆ

ԸՆԴՆ

Տեղ մը կեցան միտ նաստան՝
Թրկու ընկերք անընդհատ
Ծանայ կ'ընեն անընդ, համբերութեամբ
Եւ սիրով:

Մին յամիդըն կ'անու ջոյն,
Առաջարկէ ի մէջան,
Երկուքն ալ են Երկաթի,
Խոնք շարժը՝ ապակի:

Ժամ մ'անգամ մին իւր արագ
Ե'նը շրջանն անսայթաք.
Երկուսն ալ միտ միտ
Բաժնի պէտք մէն մի անգամ:

Տեսած ես քնաւ որ դանդան,
Բայց եթէ տէրն ուզէ զայն.
Սակայն նսնու երբ դարձան
Գրկին է'նն նոյն Թամբուս:

Կ. Ս. Հ.

ԸՆԴՆ

Հովն կը շնչէ սարերէն ուզգին,
Կը դղան կարծես Երկիր եւ երկին,
Իրենք են հազար ծառեր եւ անտառ,
Մնա՛մ ալ չեն զոքն ծաղկունք ոգեկառ:

Կարծես քնութեան շրջել այս դրամիտին
Սեւ օրհան արդէն հասած է քաղիտին.
Ո՛ր լուր մատուտս օրերն այն սիրուն.
Սլոյժ է Թաւածաղին երկինք ու տեղին:

Տրտում ալ հոգին ի՜նչու դաշտ տարած
Կը դիտէ քնութեան տխուր կատարած. —
Քիչ յետոյ հովն, դաշտը ալ մարդեր,
Գիտի ալ ծածկեն ժինափայլ գորգեր:

Ահա շորս կողմէս չօճիւն գալկանար
Կը լըսեն ամէն տեղ, եւ ամէն վայր
Կը տեսնեն զուտատ քուրք քուսկան
Ալ աւար է'նիմա ստոն պետութեան:

— Դու ուր, դողդոջուն տերն անցաւոր,
Ո՛ր դու կը թողուս քու ծիւղը վարսաւոր, —
— Ո՛հ ես չեմ միշակ չէք գերին մաւումն.
Դո՛ւր նստ ընկեր եւ վարդ ու շուշան:

Այս է իմ քաղիտ եւ այն իմ վիճակ.
Օր մ'ալ կը մարի պայծառ արեգակն.
Եւ թափում զուգէ սպան լալկան ուռնիք՝
Ժամանակը քուրք շրջելու քուրքի:

Բայց երանութեան նշոյլ մ'աղօթալոյս
Կը շողայ աշաղ տրտում իմ իդոյս,
Կը սփռիմ յուզով կենաց մ'անթաւա՛մ,
Թէ եւ արտասուաց դեռ պանդուխտ մ'ըլլամ:

Շնչ է վերջապէս մարդու քաղցրամտով
Ի՛նչ է դաշտ այս կենաց. — ծաղիկ վաղանցով
Որ կ'անուր իւր ընէ չղջածքնս յետին
Տխուր մի համբոյր տալով սեւ հողին:

Հ. Վ. Մ.